

DOI DOI <https://doi.org/10.24919/2663-6042.21.2024.12>

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В СИСТЕМІ ТА СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ 20-Х РОКІВ ХХІ СТОЛІТТЯ

(Рецензія на монографію Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко
«Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі»
(Київ : Інститут української мови НАН України, 2023. 337 с.))¹

Рецензована монографія є результатом багаторічної праці учених-дослідників відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України – д. ф. н., проф. Євгенії Анатоліївни Карпіловської, д. ф. н. Лариси Павлівни Кислюк та світлої пам’яті д. ф. н., проф., члена-кореспондента НАН України Ніни Федорівни Клименко.

У передмові відповідальний редактор видання Є. А. Карпіловська окреслила основні етапи роботи над вибраною темою розвідки, схарактеризувала головні результати проведеного дослідження. Знаково, що за підсумками кожного з етапів наукового осмислення мовних явищ опубліковано ґрунтовні монографії, як-от: «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (2008), «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» (2017), а також лексикографічні праці: «Грамаітичний словник української літературної мови. Словозміна» (2011) і новий для українського мовознавства тип неологічного словника – ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (2013), якими послуговуються не тільки мовознавці, а й учителі української мови та студенти-філологи.

Третій етап дослідження завершився підготовкою до друку монографії «Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі», у якій увагу науковців «зосереджено на вивченні ресурсів, способів та засобів формально-семантичної стратифікації і функціонально-стильової диференціації лексикону та грамаітичного ладу сучасної української мови й формуванні нових ідіомів її номінаітичних і предикативних одиниць як проявів посилення когнітивної та комунікаітивної потужності української мови на початку ХХІ ст.» (с. 9).

Перший розділ монографії «Тенденції формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації українського лексикону на початку ХХІ ст.», який підготувала Є. А. Карпіловська, вражає широтою і різноаспекітністю порушених питань, а також системністю та послідовністю, з якою авторка успішно розв’язує складний комплекс актуальних теоретичних проблем, пов’язаних з: формально-семантичною стратифікацією та функціонально-стильовою диференціацією системи і структури української мови на початку ХХІ ст., а також інших слов’янських мов; проявами варіювання лексики в сучасному українському загальному

та фаховому лексиконі; когнітивним і функціональним потенціалом мовознавчих термінів-корелативів; розвитком семантики словотвірних моделей у функціонально-стильовому вимірі; способами і можливостями розширення когнітивного простору сучасної української мови; універбацією як особливим способом функціонально-стильової диференціації лексики, використовуваної з метою забезпечити потреби лаконічного висловлення; роллю оказіоналізмів у посиленні когнітивної та комунікаітивної потужності мови.

У цьому ж розділі запропоновано системно-структурний підхід до вивчення функціонально-стильової диференціації української мови. Докладно проаналізовано роль і місце словотворення в розвитку лексиконів сучасних слов’янських мов, зіставлення ж українського матеріалу з різномовним (польським, чеським, сербським й іншими) уможливило показати активність уживаних у цих мовах словотвірних моделей.

Фактичну основу запропонованої розвідки заклали матеріали комп’ютерного морфемно-словотвірного фонду і комп’ютерного фонду інновацій української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст., Корпус текстів української мови, Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК), онлайн-корпуси сучасних українських видань («Дзеркало тижня», «День», «Україна молода», «Український тиждень», «Високий замок»), національні корпуси польської та словацької мов, слов’янські словники нової лексики, нові загальномовні та галузеві словники, праці дослідників динаміки функціонування сучасних слов’янських мов, слов’янськомовна Інтернет-комунікація, морфемно-словотвірний фонд української мови, фонд інновацій, а також масив словників кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Саме вони дали змогу Є. А. Карпіловській проаналізувати й описати словотвірні ресурси української мови в русі, виявити чинники посилення або згасання їхньої активності, наслідки конкурування тощо.

З’ясовано семантику низки термінів, появу й уживання термінів-варіантів як «наслідку прагнення мовців до підкреслення певної ознаки, аспекту позначуваного поняття» (с. 32). Отже, висловує дослідниця, оскільки «мовна практика допускає широке трактування варіанта слова, то є підстави прийняти його і для термінів» (с. 35). Простежено особливості поповнення варіанітичних груп термінів, серед яких термінівотворчість окремих учених, авторські, «ковані» новотвори; подано широке й вузьке трактування варіантів мовознавчих термінів; схарактеризовано аспекти аналізу способів і засобів формування їхніх варіанітичних груп.

¹ Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко. Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі. Київ : Інститут української мови НАН України, 2023. 337 с.

Проведене дослідження допомагає зрозуміти етапи розвитку словотвірного потенціалу української мови, зумовленого її зовнішніми та внутрішніми ресурсами задля задоволення номінаційних потреб суспільства. Водночас авторка розкриває змістове наповнення терміна *девіація* й аналізує її передусім як «вияв нових можливостей словотвірної моделі, що має своїм наслідком формування нових, зокрема, словотворчих ресурсів для розвинення мовної концептуалізації та категоризації світу, для розвитку семантики вже створених номінацій» (с. 59) на прикладах уживання значного масиву лексичних одиниць (с. 60–79).

Таким чином, проведений аналіз дає підстави Є. А. Карпіловській стверджувати, що «сьогочасна мовна практика, тексти різних функціональних стилів і сфер уживання української мови з відбиттям у них нових когнітивних і комунікативних потреб, смаків мовців, нової моди на слова і в цілому на способи висловлення думки підтримують системно усталені зразки українського словотворення, доповнюючи їх водночас новими аспектами значення, сприяючи розширенню їхньої дериваційної бази та семантики» (с. 83).

У підрозділі І.6 «Ресурси розширення когнітивного простору сучасної української мови» Є. А. Карпіловська розглядає зміни в когнітивному просторі функціонування української мови (розширення, поглиблення, переорганізацію), що зумовлені розвитком суспільства та «потребою мовців означити нові реалії, поняття або нові аспекти уже відомих понять, їхні нові конотації й оцінки, ослувити нові мовні та культурні стереотипи в свідомості спільноти» (с. 98). Дослідниця характеризує активність і продуктивність низки слів і словосполук, якими послуговуються сучасні мовці для позначення певних понять, аналізуючи лексеми зібраних КФІ, АРСУН тощо, адже подібні ресурси, як слушно доводить авторка, створені для збирання та систематизації лексики, вони дають змогу лінгвістам відстежувати життя слів, слідкувати за їхньою активністю, конкурентоздатністю, допомагають виявляти тенденції розширення й поглиблення когнітивного простору сучасної української мови.

У підрозділі І.7 «Прихована граматики українського словотворення: чинники формування словотвірних криптикласів» Є. А. Карпіловська стверджує: «Кожна з мовних підсистем має свою граматику <...> Словотвірна підсистема не становить винятку і також має свою, дериваційну, граматику з власними правилами» (с. 109), тоді як ті чи ті моделі словотворення здатні виявляти різну продуктивність. З огляду на сказане здійснює аналіз композитів з початковими основами **див-**, **круг-** і **світ-** у сполученні з кінцевими дієслівними основами-категоризаторами, синонімічними з основою **-гляд** (*дивовижжа, дивовиддя, світобачення, кругозір, круговид*), і висновує, що «семантична структура слів *світогляд, дивогляд*, *кругозір* не обтяжена прихованими значеннями, а отже, є підстави розглядати як слова-«згортки», тотожні судженням, на основі яких їх утворено» (с. 113). Поданий аналіз низки складних іменників і прикметників з кінцевими

синонімічними основами **-гляд**, **-зір/-зор**, **-вид** доводить, що жива мова багатша за літературну, вона передає «національнокультурну традицію мовомислення» (с. 115), а лексичні одиниці, якими вона оперує (хоча вони ще не увійшли до складу літературної мови), засвідчують «потужний семантичний потенціал засобів українського словотворення, їхню здатність «відгукуватися» на різні потреби й запити мовців. <...> уможлиблюють формулювання правил прихованої граматики українського словотворення. Такі правила доповнюють і поглиблюють правила явної граматики, розуміння і належне вживання не тільки слів з прозорими, прямими, а й з метафоричними, прихованими значеннями» (с. 115).

У розвідці Є. А. Карпіловська дефінує термін *універбація* та окреслює доречність його вживання в значенні «різновид словотворення на основі атрибутивних аналітичних (кількаслівних) найменувань», який увів до терміноапарату слов'янської дериватології і лексикології О. В. Ісаченко; розглядає трактування цього терміна в українському мовознавстві; аналізує способи компресивного словотворення (композицію, юкстапозицію, абрєвіацію як різновиди морфологічних способів та субстантивацію атрибута словосполуки, голофразис як різновиди неморфологічних способів) тощо (с. 119); увиразнює відмінності між мінімальним і максимальним ступенями універбації як виявами мовної компресії (широке потрактування поняття) (с. 120–121); досліджує творення універбів на основі генітивних (прийменниково-іменникових) словосполук (с. 124), а також подає вузьке трактування універбації як способу компресивного словотворення та виділяє його базові ознаки (с. 125).

У монографії схарактеризовано комунікативно-прагматичний потенціал непрямих номінацій, що передбачає вміння «сказати про щось, не називаючи його, приховавши його знайому, звичну для мовців назву, обрати інший спосіб його іменування» (с. 125) і відображає прагнення мовців «приховати» пряму назву. Є. А. Карпіловська відзначає активність використання непрямой номінації для евфемізації чи політкоректності, наголошуючи, що серед таких назв виокремлюють групу слів і словосполук, які «називають речі або явища поза прийнятою нормою, канonom, або штучні, фальшиві об'єкти – замітники об'єктів природних» (с. 127), наприклад: *податківець* і *рекетири*, *оригінал* і *копія*, *клон*, *дублікат* тощо. Проаналізовано засоби непрямой номінації з активними в українській мові префіксами й префіксоїдами **не-**, **анти-**, **контр-**, **проти-**, **за-**, **під-**, **при-**, **по-**, **поза-**, **після-**, **до-** та широко вживаними в ролі словотворчих формантів прийменниками *біля*, *коло*, *довкола*, *навколо* (*навколонуковий*, *білянауковий*, *колонуковий*) і водночас простежено розбіжність між використанням таких новотворів в усному мовленні та їхньою фіксацією в нормативних словниках.

У праці удокладнено зміст терміна *оказіоналізм*; акцентовано на участі *оказіоналізмів* у розширенні й поглибленні когнітивного простору сучасної української мови, її системи вербалізованих понять; окреслено особливу роль тлумачних і спеціальних

словників, яку вони виконують не тільки для фіксування okazіоналізмів, а й моделювання когнітивного простору мови; проаналізовано роль okazіоналізмів у посиленні когнітивної й комунікативної потужності мови й доведено, що «okazіоналізм, занурений у когнітивний простір мови, висвічує унормований стан такої сукупності вербалізованих понять і можливі перспективи її розширення й поглиблення» (с. 133–146).

У підрозділі І.11 Є. А. Карпіловська актуалізувала особливості системно-структурного підходу до вивчення функціонально-стильової диференціації української мови на сучасному етапі її розвитку. Саме використання названого підходу дало змогу авторам цього ґрунтовного дослідження зафіксувати зміни, що відбуваються в мові під впливом соціодинаміки, змодельовати подальше функціонування мовних одиниць й намітити перспективи розвитку мови, зокрема її лексикону, словотвірних моделей, граматичного ладу тощо.

Л. П. Кислюк підготувала другий розділі монографії «Узуальне та okazіональне словотворення в різностильовій мовній практиці», у якому схарактеризувала: обсяг поняття *okazіональне слово* в слов'янській лінгвістиці загалом й українській зокрема; способи фіксації okazіональних слів у словниках; співвідношення в системі мови й у тексті узуальних (нормативних, регулярних) та okazіональних (нерегулярних, ідіолектних) одиниць; особливості взаємодії узуального й okazіонального в термінології; узуальні й okazіональні одиниці в текстах ЗМІ; передумови і чинники реалізації потенційно можливих явищ у системі словотвору й словозміни; тенденції розвитку семантики слів, їхньої лексичної та синтаксичної сполучуваності; специфіку okazіонального словотворення в сучасній українській комунікації тощо.

У підрозділі П.1 «Трактування поняття «okazіональне слово» в сучасній українській та загалом слов'янській лінгвістиці» Лариса Павлівна аналізує появу поняття *okazіональність*; розкриває обсяг терміна *okazіоналізм* у сучасній лінгвістиці (с. 182–183); окреслює принципи відмежування okazіональних слів від «канонічних» (с. 183–184); описує істотні ознаки okazіоналізмів як неоднорідного масиву української лексики, який фіксують лексикографічні джерела (с. 184–185); характеризує особливості okazіонального словотворення у формально-семантичній стратифікації та функціонально-стильовій диференціації мови, послуговуючись найрізноманітнішими текстами (публіцистика, художня проза, поезія, дитяча література), електронними ресурсами та словниками.

Особливу увагу Л. П. Кислюк приділяє представленню okazіональних лексем у нормативних словниках, механізмові подання їх у словниках нової лексики (АРСУН), а також у спеціальних словниках «okazіональної лексики (ТССО), авторських новотворів (серія УАН, СПМВС), мови письменників (СМТО)» (с. 188); розкриває традицію творення «кованих» (авторських) слів як своєрідного й унікального засобу розвитку української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.» (с. 190);

з'ясовує специфіку фіксації таких лексем у словниках, зокрема на прикладі аналізу ідеографічного словника нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (2013), лінгвістично-енциклопедичного видання «Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (2022) тощо.

Аналіз взаємодії узуального й okazіонального в термінології дає змогу дослідниці стверджувати, що «явище okazіонального творення термінів у нових або стрімко оновлюваних терміносферах (інформатики, суспільно-політичної) як поновлення традиції «кування слів» в українській мові працює на посилення когнітивної потужності мови» (с. 227), тоді як активне й широке використання okazіоналізмів у текстах ЗМІ засвідчує реакцію носіїв мови на нові когнітивні та комунікативні потреби, що з'явилися під впливом суспільних змін і нових обставин життя громадян України.

Третій розділ наукової розвідки «Взаємодія питомих і запозичених ресурсів у сучасному українському загальному та професійному лексиконі» готувала до друку Н. Ф. Клименко, однак розпочату працю довелося вивершувати її учням і колегам – Є. А. Карпіловській та Л. П. Кислюк. Дослідження розкриває причини появи запозичень і внутрішньомовної міграції лексичних одиниць в умовах розвитку науки в глобалізованому суспільстві, характеризує український досвід функціонування запозичень на тлі контактів з іншими мовами, а також особливості словотворення в українському науковому стилі початку ХХІ ст.

Н. Ф. Клименко ґрунтовно аналізує походження іменників *зомбі* та *манкурт*, семантику, історію проникнення цих лексичних одиниць в українську мову й специфіку адаптування їх та висновок: «мови збагачуються тими самими ідіоморфами та ідіосемами, однак розширення семантичного простору тих самих одиниць у різних, навіть близькоспоріднених мовах зберігає свої особливості. Семантична інтерференція в них виявляє різні обсяги» (с. 299–301).

У розвідці схарактеризовано наслідки процесів глобалізації, вислідом якого є інтернаціоналізація лексиконів мов, а це сприяє проникненню запозичень у мови і формуванню фондів спільних одиниць у їхніх лексико-семантичних системах. Зокрема, авторка звертає увагу на слова з грецькими основами *євро-* (*європ-*) та *єко-* (*євроавто*, *євроарена*, *євробанка*, *євровікна*, *євровокзал*; *європейський*, *європеоїдний*, *європейсько-азійський*, *європейсько-західноазійський*, *європоцентричний*; *єкобіологічний*, *єкотоксикологічний*, *єкотопічний*, *єкологічний*, *єкобезпека* та ін.).

Ніна Федорівна слушно зауважує, що хоча морфологічний спосіб творення нових слів не втрачає своєї актуальності, проте «все потужнішим стає також потік нових запозичень, переважно англійзмів. Серед них терміни, викарбувані з давно відомих грецьких основ. У багатьох із них з'являються нові значення, додаткові порівняно з первісними» (с. 306).

У цьому розділі зацентровано на тому, що в українській мові зростає кількість лексико-тематичних парадигм гіпонімів з першими аспектними основами, як-от: **арт-**, **боді-**, **вакуум-**, **веб-**, **відео-**, **гео-**,

гідро-, дизайн-, еко-, електро-, етно-, євро-, імідж-, інтернет-, кіно-, макро-, максі-, медіа-, мікро-, міні-, онлайн-, піар-, прес-, радіо-, рейтинг-, соціо-, спа-, теле-, техно-, топ-, фото-, фітнес-, хлоро-, шоу- та ін.; зазначено, що вагомішою стає роль семантичного словотворення в різних терміно-системах; простежено тенденцію до міграції термінів з одного функціонального стилю до іншого, що «сприяє підвищенню рівня інтелектуалізації мови і виявляється в зростанні питомої ваги в ній абстрактної лексики та складних слів» (с. 319) тощо.

Оцінюючи монографію «Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі» Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, хочемо відзначити її актуальність і новаторство в дослідженні функціонально-стильової диференціації української мови початку XXI ст., системність і ґрунтовність проведеного аналізу та зроблених узагальнень. Автори праці, опертої на

широку фактичну базу, докладно вивчають динамічні процеси, що відбуваються в лексичній і словотвірній системах сучасної української мови, зумовлені суспільно-політичними, науково-культурними особливостями життя як в Україні, так і світі впродовж останніх 20-ти років.

Монографія підготовлена на високому науковому рівні, має чітку і логічну структуру, відповідає вимогам до такого виду видань. Матеріали дослідження будуть корисними і цікавими не тільки науковцям і викладачам, а й аспірантам та студентам-філологам.

Світлана Гіряк,

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри фундаментальних дисциплін
початкової освіти Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка*